

*До 100 – річчя Житомирського державного
університету імені Івана Франка*

***ОСОБИСТІСНЕ ЗРОСТАННЯ
В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ
СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА***

Монографія

Житомир
Видавець О. О. Євенок
2020

УДК 159.923.2
О 72

*Рекомендовано до друку вченою радою
Житомирського державного університету ім. Івана Франка
(протокол № 8 від 29 вересня 2019 року)*

Рецензенти:

В. О. Моляко, дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії психології творчості Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України;

Р. В. Павелків, доктор психологічних наук, професор, перший проректор Рівненського державного гуманітарного університету;

Ж. П. Вірна, доктор психологічних наук, професор, декан факультету психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

О 72 Особистісне зростання в умовах трансформації сучасного суспільства: монографія / Ред. колегія: Т. В. Коломієць, Т. Ю. Кулаковський, Г. В. Пирог; за науковою редакцією професора Л. П. Журавльової. – Житомир: Вид. О. О. Євенок, 2020. – 308 с.

ISBN 978-966-995-055-0

У колективній монографії «Особистісне зростання в умовах трансформації сучасного суспільства» розглянуто питання, які пов'язані з проблематикою розвитку особистості на тлі різних контекстів функціонування сучасного соціуму. Розкриваються етнічні та екологічні аспекти особистісного зростання, психолого-педагогічні чинники розвитку людини на різних вікових етапах її дорослішання, особливості професійного становлення у сучасних умовах. Висвітлюються нові проблеми узгодженості технологій та психіки в контексті сучасного науково-технічного розвитку.

Для науковців, психологів, педагогів, соціологів, екологів, докторантів, аспірантів, студентів, а також широкої читацької аудиторії.

The collective monography “Personal development in conditions of modern society transformation” is addressing questions connected to problems of personality development in different contexts of modern society. The ecological and ethical aspects of personal growth were described as well as the problem of personal and professional development in conditions of modern society. New problems of coherence of technologies and psyche are elucidated in the context of modern scientific and technological development.

This work will be of use for scientists, psychologists, educators, socialologists, ecologists, undergraduate and postgraduate students and for a wide audience of non-professional audience.

УДК 159.923.2

© Кол. авторів, 2020

© Кафедра психології розвитку та консультування
Житомирського державного університету імені
Івана Франка, оригінал-макет, 2020

ISBN 978-966-995-055-0

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА (Л. П. Журавльова)	5
РОЗДІЛ 1. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВИМІРИ ОСОБИСТІСНОГО ЗРОСТАННЯ	7
1.1. Етнічна ідентичність та особистісне зростання (Л. П. Журавльова, О. Г. Шмиглюк)	7
1.2. Екологічна свідомість як умова особистісного зростання підлітків (Т. В. Можаровська)	34
1.3. Екологічне ставлення до Іншого як основа особистісного зростання в юнацькому віці (Т. В. Коломієць)	47
1.4. Екологічне ставлення до себе як основа особистісного зростання (А. І. Литвинчук)	65
1.5. Неформальна субкультура як чинник особистісного зростання молоді (Н. В. Мужанова)	84
РОЗДІЛ 2. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЧИННИКИ ОСОБИСТІСНОГО ЗРОСТАННЯ	95
2.1. Психологія чесності: передумови й розвиток (Л. О. Котлова)	95
2.2. Психологічні особливості розвитку навчальних здібностей у підлітковому віці (І. В. Кирильчук)	117
2.3. Розвиток творчої особистості в процесі літературної діяльності (І. А. Гречуха)	133
2.4. Внутрішній конфлікт особистісного зростання в юнацькому віці (Т. М. Шапран)	149
РОЗДІЛ 3. ПРОФЕСІЙНЕ СТАНОВЛЕННЯ У СИСТЕМІ ОСОБИСТІСНОГО ЗРОСТАННЯ	166
3.1. Психологічні особливості професійного самовизначення старшокласників, які виховуються у родині та соціальних закладах (Г. В. Пирог, Д. О. Коробко)	166
3.2. Сучасний стан та напрями вдосконалення профорієнтаційної роботи практичних психологів закладів освіти (Г. В. Пирог, Н. М. Шикирава)	187
3.3. Психологічні особливості та проблеми професійного становлення студентів-психологів (Г. В. Пирог)	192
3.4. Психолого-типологічні особливості студентів як чинник мотивації навчання в магістратурі (О. А. Мірошніченко, О. П. Гуцуляк)	201
3.5. Підприємливість як наукова категорія психології розвитку (Т. Ю. Кулаковський)	215
РОЗДІЛ 4. МІЖДИСЦИПЛІНАРНІ ТЕХНОЛОГІЇ ВДОСКОНАЛЕННЯ ТА САМОВДОСКОНАЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ	233
4.1. Проблематика узгодженості технологій та психіки в контексті сучасного науково-технічного розвитку (Ф. А. Дончев)	233
4.2. Когнітивно-поведінкові та фармакологічні методи вдосконалення психічного компоненту особистості (Ф. А. Дончев)	258
4.3. Корекція міжпівкульної взаємодії як основа розвитку пізнавальних процесів молодших школярів (А. В. Шаюк)	274
ПІСЛЯМОВА (Л. П. Журавльова)	288
ЛІТЕРАТУРА	289

2.3. Розвиток творчої особистості в процесі літературної діяльності

Дослідження творчої активності особистості школяра є однією з провідних проблем психолого-педагогічної науки. Творчість – норма розвитку дитини, яка притаманна їй з раннього віку. Кожному віковому періоду розвитку особистості властиві свої домінуючі форми творчої діяльності, які пов'язані з розвитком відповідних здібностей. Так, художні здібності в галузі літературної творчості, як довів Л. С. Виготський, найбільш виразно починають заявляти про себе в сензитивний для їх розвитку період – у підлітковому віці, а сягають апогею в юнацькі роки.

Літературні здібності та літературна обдарованість. У психології питання формування особистості вивчається у взаємозв'язку з проблемою розвитку здібностей. Найпоширенішим є визначення поняття «здібностей» Б. М. Тепловим, який розглядає їх як «індивідуально-психологічні особливості, які зумовлюють успішність виконання діяльності, легкість і швидкість оволодіння нею» (Теплов, 1985, с. 16). В основі розвитку здібностей лежать задатки людини (Г. С. Костюк, В. Д. Шадріков), вплив соціального середовища (Б. Г. Ананьєв, Н. А. Логінова, С. Л. Рубінштейн) та власної активності особистості (О. М. Леонтьєв, А. В. Петровський).

Розвиток творчих здібностей вивчається у контексті досліджень розвитку вмінь та навичок, особистісних якостей (Н. С. Лейтес, К. К. Платонов, С. Л. Рубінштейн, Б. М. Теплов), виявлення особливостей побудови стратегій діяльності (К. О. Абульханова-Славська, В. О. Моляко, Т. М. Титаренко) та творчої спрямованості особистості (Л. І. Божович, О. М. Леонтьєв).

Окрім того, розвиток літературних здібностей пов'язують із розвитком таких характерних психічних явищ, як: поетичне сприйняття дійсності, образна пам'ять, спостережливість, образне мислення, творча уява, точна і наповнена художніми образами мова (В. О. Моляко, П. В. Білоус, Н. В. Чепелева, В. П. Ягункова).

К. К. Платонов в структурі літературних здібностей виділяє спеціальні здібності, або підструктури: поетичне сприйняття предметів і явищ дійсності, спостережливість, гарну пам'ять, творчу уяву та мислення, емоційність, великий словниковий запас та відчуття мови (Платонов, 1972). Окремо вчений вирізняє поетичні здібності, в яких до вище названих компонентів додає почуття ритму та рими.

В дослідження психології літературної творчості вагомий внесок зробив В. О. Моляко. Вчений зауважує на широкий діапазон

літературної діяльності, який включає в себе багато жанрів та їх підвидів: проза, драматургія, поезія, есеїстика, публіцистика, мемуарна література, листи (Моляко, 2008). Таке жанрове розмаїття дозволяє припускати про існування характерних відмінностей в творчій поведінці письменників, поетів та драматургів, кожен з яких можна розглядати як окремий вид діяльності. Емпіричний аналіз вище названих відмінностей дозволив виділити вченому здібності, якими володіють всі літератори, зокрема, здібність до використання слова як головного інструмента в літературній творчості. Це особливе володіння словом, відчуття слова, різноманіття у використанні слів, здатність до втілення різних композицій, створення різних словесних конструкцій, що і є головними складовими, ядром літературного таланту.

В. О. Моляко виділяє такі специфічні характеристики особистості, які дозволяють їй досягнути успіху в літературній творчості: особлива спостережливість, творча уява, уміння відображати інших людей, події, картини природи тощо засобами мови. Психолог також відмічає особливу чутливість, емоційну вразливість та, навіть, сентиментальність письменників. Таке вміння побачити, звернути увагу на деталі, малопомітні нюанси є основою для літературного процесу при написанні художнього твору. Спостерігається й особлива емоційна організація літературно обдарованих особистостей. В них добре розвинені естетичні почуття, вони здатні тонко відчувати людей. Важливе значення в розвитку літературного таланту мають і вольові якості, фізична витривалість, терпіння та наполегливість, оскільки творча праця письменників вимагає багато часу та зусиль. Робота письменника відображає його ідеали та філософію, адже література, як зазначає психолог, «визначає не тільки основні ідеї, позиції автора, але і сприяє виробленню ставлення до дійсності, до подій...» (Моляко, 2008, с. 82).

Дослідженням проблеми психології літературної творчості займаються й літературознавці. Зокрема, П. В. Білоус говорить про літературну обдарованість та означає найхарактерніші риси творчих здібностей особистості (Білоус, 2014). До них належать спостережливість (особлива «зіркість» у баченні світу, «здатність побачити те, що не вкладається в рамки готового поняття»); розвинута уява (широке поле уявлюваних об'єктів та швидкоплинність збудження з наступним миттєвим включенням уяви в мислительний процес); «чіпка» пам'ять (можливість швидко й оперативно «видати» необхідний матеріал для твору); розвинута фантазія (творче моделювання та комбінування у свідомості раніше сприйнятих образів реальної

дійсності); легкість та розкутість асоціацій (легке «зчеплення» між уявлюваними поняттями та образами); інтуїція («художня інтуїція», «шлях вирішення творчої проблеми»); гнучкість мислення (здатність відмовитися від літературного штампу, канону, готової форми й відшукати нове та оригінальне); дотепність (проявляється у можливості створенні нового, оригінального образу); ув'язувати нові відомості із попереднім досвідом (здатність «вчасно» реагувати на зміни в суспільстві та в свідомості людей, вибирати найсуттєвіше та «перекладати» на художню мову); відчуття мови і вільне володіння її багатствами.

Здійснений аналіз дозволяє виділити такі компоненти в структурі літературних здібностей:

1) когнітивний (розвиток відповідних пізнавальних процесів: пам'яті, мислення, уяви);

2) мовленнєвий (розвиток мови та вміння нею користуватися під час написання художніх творів);

3) афективний (емоційна чутливість до сприймання навколишньої дійсності; сенситивність до сприймання естетичних об'єктів та переживати почуття естетичного задоволення; здатність до переживання різноманітної гами емоцій та почуттів, зокрема, екзистенційних – кохання, віри, надії, «мук» совісті, каяття тощо);

4) мотиваційний (висока внутрішня вмотивованість до літературної творчості);

5) конативний (прояв вольових якостей особистості: наполегливості, самостійності, фізичної витривалості);

6) світоглядний (активна життєва позиція; прагнення до саморозвитку, самореалізації, самоактуалізації; творчий підхід у вирішенні поставлених завдань);

7) духовний (духовні цінності та переконання людини, її ідеали; формування та реалізація вищих потреб людини: пізнання себе, світу, сенсу життя; потреба у доброчинстві, справедливості; почуття свободи, любові; особливі моменти переживання людиною стану «інсайту») (Журавльова, Гречуха, 2018).

Вивчення психологічної літератури дає підстави розглядати *літературні здібності* як особливе поєднання психічних властивостей особистості, які дозволяють досягти вагомих результатів в літературній творчості та позначаються на особистісному розвитку (Гречуха, 2015). А розвиток літературних здібностей до рівня літературної обдарованості можливий лише за умови добре розвинених окремих складових структури цих здібностей.

Літераторів психологи відносять до творців художнього типу. Відповідно ми можемо говорити про загальні якості та здібності, які характерні художньому типу, однак варто виділити і специфічні, що виокремлюють літературну творчість, з-поміж інших. До основних (загальних) чинників обдарованості належать високі показники розвитку пізнавальних процесів (нестандартність сприймання, домінування дивергентного мислення тощо) та високий розвиток окремих особистісних рис (винахідливість, естетична чутливість тощо). Однак зводити обдарованість до арифметичної суми цих елементів неправильно, оскільки обдарованість становить неповторний ансамбль розвитку пізнавальних процесів, особистісних якостей, психічних функцій, їхню комплексність, системність (Моляко, 2008). До основних психологічних критеріїв діагностики обдарованості належать і значні досягнення людини в певному виді діяльності, які різко виділяють її з-поміж контактного оточення (Здібності..., 2006). Причому важливим є не лише врахування високих результатів у діяльності, але й якісної своєрідності її виконання у порівнянні з іншими людьми (Дружинин, 2000). Б. М. Теплов говорить, що у вивченні здібностей та обдарованості вченим варто вдаватися не так до кількісного аналізу, як до якісного: «Основне питання повинне полягати не в тому, наскільки обдарована чи здібна певна людина, а в тому, яка обдарованість і які здібності цієї людини» (Теплов, 1985, с. 28).

Таким чином, розвиток літературної обдарованості тісно пов'язаний із розвитком здібностей, адже, як зазначає Г. С. Костюк, «обдарованість – це здібність до розвитку здібностей людини» (Костюк, 1989, с. 341). Відтак літературна обдарованість – це здібність розвивати літературні здібності, а це є можливим за умови детального аналізу психологічних детермінант та структурних компонентів літературних здібностей.

Особливості розвитку літературних здібностей старшокласників. Проблема розвитку дитячої обдарованості, в тому числі й літературної, розглядалася в роботах як вітчизняних, так і зарубіжних вчених. Перші дослідження дитячої літературної творчості проведені на початку XX століття та пов'язані з роботами Х. Пізе, В. С. Соловйова, І. Гауппа, В. Штерна, Л. С. Виготського. Своє продовження досліджувана проблема мала в 60-70-ті роки (П. І. Мазур, В. П. Ягункова та інші) та в 70-80-ті роки (Н. Б. Берхін, О. О. Мелік-Пашаєв, З. М. Новлянська та інші).

Аналізуючи індивідуально-психологічні особливості учнів, які займаються літературною діяльністю, В. П. Ягункова робить висновки

про те, що процес формування літературних здібностей найбільш активним є в підлітковому віці (Ягункова, 1973). Вчена виділяє такі основні компоненти літературних здібностей, як: поетичне сприйняття дійсності, гарна образна та емоційна пам'ять, художня спостережливість, образне мислення та творча уява, точна і наповнена художніми образами мова. Ранній юнацький вік характеризується не тільки кількісним розвитком всіх цих компонентів літературних здібностей, але й якісним.

Процес розвитку старшокласника в літературній діяльності у різні часи стає предметом дослідження багатьох науковців. Вони акцентують увагу на емоційно-вольовій та мотиваційній сфері, когнітивному аспекті в розвитку творчої особистості, розвитку пізнавальних процесів (сприймання, уяви, мислення) та їх значенні у творчій діяльності.

Становлення літературно обдарованих старшокласників детермінується їх віковими особливостями та особливостями розвитку літературних здібностей. Розвиток здібностей пов'язаний із дією рефлексивних механізмів (Здібності..., 2006). Покрокова рефлексія та самооцінка діяльності та вмінь, мисленнєвих дій та операцій, референтних осіб і характеру їх оцінок та особистісних якостей дозволяє школяреві свідомо впливати на процес розвитку своїх здібностей (в тому числі й літературних) та власної особистості.

Для вивчення особливостей розвитку літературних здібностей старшокласників було проведено низку досліджень, у яких взяли участь учні, які мають досягнення в літературній діяльності (власні збірки літературних творів, перемоги в олімпіадах з української літератури, участь в конкурсах МАН тощо) та виявляють бажання й надалі розвивати свої здібності (Гречуха, 2015, 2017, 2018).

Аналіз емпіричних результатів дозволив виділити деякі особливості розвитку літературних здібностей старшокласників (Гречуха, 2015). По-перше, це орієнтація досліджуваних на спеціальні уміння та окремі дії та операції, які пов'язані із літературною творчістю. Переважали уміння, які відображають процес написання літературного твору («римувати», «передавати свої думки в художньому творі», «підбирати метафори, порівняння», «аналізувати події», «бачити красу», «красномовність»). Окрім того, майже всі досліджувані відмічали особливості щодо розвитку окремих психічних явищ, таких як «гарна пам'ять», «розвинена уява», «критичність мислення», «логічність мислення», «зосередженість», «підвищений самоконтроль, самовладання», «спостережливість», «орієнтація в сучасному світі». По-

друге, особливо ціннісний підхід до літературної діяльності (високі бали за діяльнісним, операційно-когнітивним, референтним та особистісно-ціннісним компонентами; досліджувані вказують на значимість для них цього виду діяльності). По-третє, орієнтація на те коло референтних осіб, яке задовольняє потребу у визнанні та поцінуванні (схвалюють або критикують їх творчі напрацювання, допомагають розвиватися, слугують прикладом до наслідування). Референтними особами для них є батьки, друзі та однокласники, вчитель літератури, керівник літературного гуртка. Проте, в окремих випадках спостерігається, що зразком для наслідування дитина вибирає відомих критиків, чи навіть постаті відомих письменників, поетів та драматургів. По-четверте, спостерігаємо більш диференційований підхід в оцінці особистісних якостей досліджуваними, що виражається в оцінці власних досягнень. Старшокласники найбільший акцент зробили на ті якості особистості, які певним чином відображають особливий стан людини, яка займається літературною творчістю: «мрійливість», «внутрішній спокій», «духовна витонченість», «особлива меланхолійність», «своєрідність», «висока чутливість» тощо. Однак присутні і мотиваційно-вольові («наполегливість», «цілеспрямованість», «пунктуальність», «зосередженість», «впевненість», «посидючість», «самоконтроль», «самовладання») та комунікативні якості («комунікабельність», «щирість», «співчутливість»). По-п'яте, старшокласники демонструють як і орієнтацію на власну активність («пишу для себе», відзначають прагнення до саморозвитку), так і на зовнішню підтримку в розвитку літературних здібностей (важлива є думка однолітків, вчителя літератури).

В результаті спостереження за літературно обдарованими старшокласниками ми помітили певну особливість – дружні стосунки вони намагаються будувати з людьми творчими, дуже часто не пов'язаними з літературою, але такими, які належать до художнього типу (музикантами, художниками тощо). Таку творчу спорідненість можна пояснити через потребу «ціннісного обміну». «Ціннісний обмін» базується на рефлексії особистісних якостей та вмінь в процесі взаємного визнання досягнень, який забезпечує всім учасникам міжособистісного спілкування ціннісно-мотиваційне підкріплення активності, спрямованої на розвиток їх здібностей (Психологічні..., 2015). Таким чином створюється контактна група творчих особистостей, які здатні до взаємного поцінування досягнень один одного.

Варто вказати й на ставлення батьків до розвитку літературної обдарованості їх дітей. Тут ситуація є неоднозначною, оскільки, з однієї сторони – батькам приємно, що їх дитина зайнята корисною справою (або ж просто чимось зайнята), а з іншої – їх непокоїть «несхожість» їх дитини з ровесниками. Тому, найчастіше позиція батьків супроводжується проявами байдужості, невтручанням у справи дитини. Така ситуація дуже ображає обдаровану дитину. При цьому варто не забувати про базову потребу літературно обдарованих школярів – потребу у визнанні (поцінуванні їх досягнень з боку соціального оточення), що призводить до того, що такої підтримки вони починають шукати серед своїх однолітків в школі, в соціальних мережах, від вчителів-предметників (переважно вчителя літератури).

Спостереження за роботою школярів в літературно-творчих гуртках дозволило В. П. Ягунковій виділити основні умови успішного розвитку їх здібностей: максимальна самодіяльність, самостійність, підтримка ініціативи та творчих задумів школярів з боку керівника гуртка, організація цікавих для них та суспільно значимих занять та справ, які можуть отримати суспільне визнання та суспільну оцінку (наприклад, випуск літературної стінної газети, літературно-творчих журналів, проведення літературних олімпіад, конкурсів, літературних вечорів, зустрічі з поетами та письменниками) (Ягункова, 1973).

За результатами аналізу роботи українських літературних осередків (шкільних літературних гуртків та факультативів, міських та обласних літературних гуртків та студій) було встановлено, що формування літературних здібностей не є їх самоціллю, тобто ними не ставиться задача досягнути того, щоб в учнів виникла потреба в літературній творчості та щоб вони почали писати художні твори. Натомість, основні свої завдання вони вбачають у формуванні основних компонентів літературних здібностей, здійсненні творчого підходу до аналізу літературних творів, розвитку більш точного та виразного мовлення у дітей (Гречуха, 2015).

Отже, аналіз проблеми розвитку літературних здібностей старшокласників дозволяє зробити висновок про важливість визнання успіхів дитини з боку референтних осіб. А психологічна підтримка літературно обдарованих старшокласників має спиратися на розвиток всіх видів рефлексії особистості (соціальної, діяльнісної, моральної та творчої) та створення ситуації успіху й взаємного поцінування їх досягнень.

Соціальні детермінанти розвитку літературно обдарованого старшокласника. Обдарованість, як і будь-яка вища психічна функція,

детермінується соціальними чинниками, які функціонують на макро- (культурний, політичний розвиток суспільства, національні традиції виховання, система освіти тощо) та мікрорівнях (найближче для дитини оточення – сім'я, дитячий садок, школа, навчальний гурток тощо). Дитина засвоює суспільний досвід попередніх поколінь через виховання в сім'ї, дитячому садку, школі, а також шляхом самовиховання та саморозвитку.

Вивчення соціальної ситуації розвитку дитини, за Л. І. Божович, включає «... співвідношення, в якому знаходяться один до одного вимоги й очікування, що йдуть з боку середовища, і ті можливості, якими володіє дитина для того, щоб відповісти їм» (Божович, 2008, с. 207). Таке поєднання об'єктивних життєвих умов та суб'єктивного ставлення та реагування на них дитини і становить психологічні особливості розвитку.

За таких умов природній «дар» може знайти шляхи для свого розвитку, або ж залишитися в латентному стані. Як зазначає О. І. Кульчицька, «...якщо середовище буде адекватне, або відповідатиме біологічно заданим передумовам, то «дар» буде реалізований або як загальна обдарованість, або як її частковий прояв у конкретному виді діяльності» (Здібності..., 2006, с. 270).

Згодом, загальна обдарованість має можливість перерости в спеціальну, проте це залежить наскільки навколишнє середовище здійснює на особистість активуючий вплив, чи матимуть змогу розвиватися спеціальні здібності. В такому випадку ми можемо говорити про феномен «вікової обдарованості», описаний Н. С. Лейтесом (Лейтес, 2001), та прояв «ознак обдарованості» (підвищена сприйнятливість дитини до навчання, швидкий темп оволодіння новими знаннями та творчий підхід).

Ознакою обдарованої особистості є спрямованість на розвиток власних здібностей. Присутність в соціальному оточенні дитини людей, які були б взірцями для неї, підтримували її на всіх етапах розвитку власної обдарованості, є однією із *умов особистісного зростання* (Журавльова, Гречуха, 2018).

Проте, іноді спостерігається дефіцит таких осіб у контактному оточенні, за таких умов дитина обирає для себе віртуальних референтних особистостей. Ними можуть бути як реально існуючі люди, які мають досягнення в цьому виді діяльності, так і квазіособистості. Разом з тим, обдарований учень намагається відмежуватися від впливів контактної соціальної групи, що перешкоджають її розвиткові (Психологічні засади..., 2015).

Результати досліджень дозволили виявити вікову динаміку у структурі референтності літературно обдарованих старшокласників (рис. 1): *дошкільний вік* – орієнтація на підтримку найближчого оточення (сім'ї та родичів); *молодший шкільний вік* – розширення кола референтних осіб (з'являються друзі, однокласники, шкільні вчителі); *підлітковий вік* – домінуючими референтними особами стають друзі та однокласники, вчитель літератури, керівник літературного гуртка, з'являються віртуальні референтні особи; *ранній юнацький вік* – залишається високим рівень референтності друзів, вчителя літератури, керівника літературного гуртка, збільшується показник референтності віртуальних осіб (Гречуха, 2018).

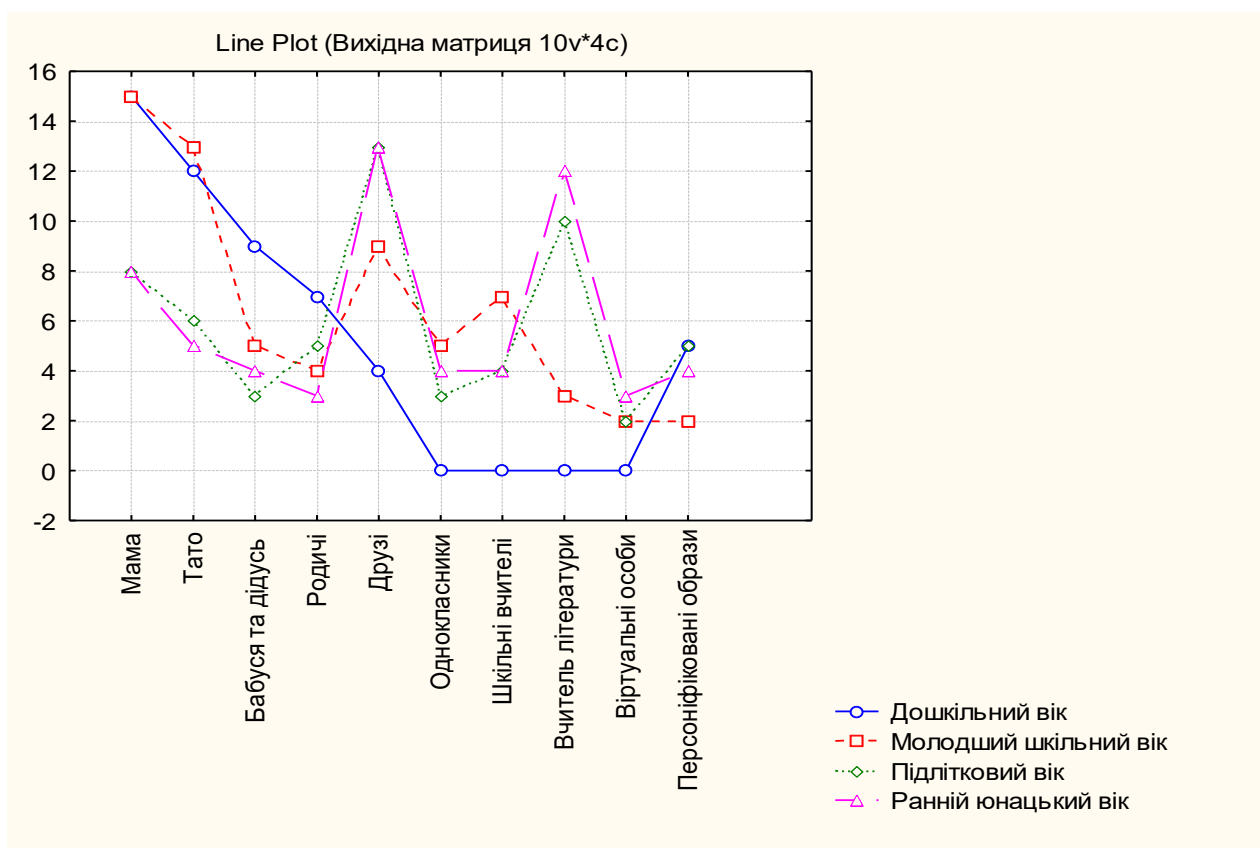

Рис. 1. Онтогенетична структура референтного середовища літературно обдарованих старшокласників

Отримані за допомогою біографічної бесіди результати (Гречуха, 2015, 2017, 2018), дозволяють виділити особливості розвитку літературно обдарованої особистості:

– досліджувані вказують на особливий інтерес до художньої літератури, який почав проявлятися ще з раннього дитинства. Називають себе «великими книголюбамі»;

- розвиток літературних здібностей, особливо на ранніх стадіях онтогенезу, учні пов'язують із позитивним впливом бабусь та дідусів. Саме вони згадуються, як такі, які вчили їх спостерігати за довколишнім середовищем, фантазувати, знайомили їх зі «світом казки», міфів та легенд;
- відмічають наявність у себе різного плану творчих активностей, за допомогою яких вони розвиваються (співи, малювання, вишивка, танці, тощо);
- до «значущих подій» в своєму житті старшокласники відносять подорожі по Україні та закордоном: знайомство з архітектурою міст, відвідування визначних історичних пам'яток, музеїв; походи в кіно та театри тощо. Таке нагромадження чуттєвого, інтелектуального і морально-етичного досвіду структурується і, з часом, має свій вияв у їх творчості;
- наявність широких інтересів: досліджуванні відмічають про захоплення не лише художньою літературою, а й філософією, духовною літературою, психологією;
- ведуть «літературні записники», або ж «особисті щоденники» з підліткового віку. Як відмічає П. Білоус, ці записи можуть слугувати своєрідним методом збирання інформації, оскільки «...думка, що з'явилася у митця в якусь мить, здатна щезнути безплідно або вже не повторитися у тій вдалій словесній формі» (Білоус, 2014, с. 118);
- відмічають наявність сприятливого, чи неконфліктного соціального середовища розвитку їх літературних здібностей. Тобто, найближче соціальне оточення учнів (сім'я, школа, друзі) підтримують їх у захопленні літературною творчістю, або не суперечать йому;
- попри виділену досліджуваними своєї самодостатності, літературно обдарована особистість має потребу у соціальному визнанні та поцінуванні, що дозволяє підтвердити значимість результатів їх творчої діяльності та визначити напрямки для подальшого саморозвитку.

Емпатія як чинник розвитку літературних здібностей. В структурі розвитку здібностей особистості емпатія вивчається в рамках діяльнісного та особистісного підходів, де емпатійність зводиться до відображення, проникнення, пізнання, прогнозування, переживання внутрішнього світу іншої людини та співчуття їй (Б. Г. Ананьев, К. Р. Роджерс, О. П. Саннікова, М. В. Савчин та інші). Основними психологічними механізмами при цьому є емоційне зараження, ідентифікація, проекція, децентрація та рефлексія (М. М. Авдеева, Т. П. Гаврилова, Л. П. Журавльова, В. Мак-Дугал, Г. Олпорт). Проте,

проблема розвитку емпатії в структурі літературних здібностей – найменш досліджена в психології літературної творчості.

Творчий процес митців слова відбувається на фоні їх емпатійних переживань. Емпатія – особливий прояв людської чутливості та необхідна умова літературної творчості. Вона супроводжує письменника на всіх етапах творчого процесу: починаючи із нагромадження чуттєвого та пізнавального досвіду, що веде до зародження творчого задуму, та його завершення шляхом створення нового літературного твору. Тому для реалізації вище названих компонентів літературних здібностей потрібен емпатійний фон.

Емпатія є одним із провідних понять в психології творчості. Про художню творчість як можливість читача (глядача) до співпереживання, співстраждання та співчуття говорив ще Аристотель. Вивченням особливостей створення та сприймання художнього образу через емпатійні процеси займалися Є. Я. Басін, В. Б. Блок, І. А. Герасимова, К. С. Станіславський, К. Юнг.

Пізніше емпатія стає предметом вивчення не лише філософії та естетики, а й психології. Наразі, сучасна психологічна наука не має єдиного погляду щодо змісту поняття емпатії. Вчені розглядають емпатію як психологічний стан, процес та як здібність людини. Відповідно, емпатія тлумачиться як: емоційний стан, який виникає у суб'єкта при спогляданні переживань іншої людини (Т. І. Пашукова, E. Stotland); афективний стан, що проявляється як співчуття, як здатність долучитися та розділити емоційний стан іншої людини (Т. П. Гаврилова, О. Д. Кайріс, Л. П. Стрелкова); інтелектуальний процес, як спосіб розуміння іншої людини (Р. Б. Карамуратова, L. Cottrel, R. Dymond); інтелектуальна реконструкція внутрішнього світу іншої людини (U. Bronfenbrenner, J. Harding, M. Gallwey); інтуїтивне пізнання емоційного стану іншої особистості (А. Г. Ковальов, Т. Шибутані); здібність передавати партнеру по спілкуванню своє розуміння його переживань (Д. Майерс, К. Роджерс, І. М. Юсупов); поєднання афективних, когнітивних та конативних компонентів (Л. Н. Джрназян, Н. І. Сарджвеладзе); мотив альтруїстичної поведінки (М. М. Обозов, П. В. Симонов), цілісне ієрархічно структуроване утворення, що має свої рівні відображення переживань (Л. П. Журавльова).

В своїй науковій роботі ми розглядаємо емпатію, як «особливу форму психічного відображення суб'єктом (емпатуючим) об'єктивної реальності, що опосередкована внутрішнім світом суб'єкта (емпата)» (Журавльова, 2007, с. 292). Згідно психологічної концепції

Л. П. Журавльової, емпатія є цілісним ієрархічно структурованим утворенням та має відповідні рівні відображення переживань: неусвідомлений (фізіологічний), частково усвідомлений (психофізіологічний), усвідомлений (соціопсихологічний) і надсвідомий (духовний). Такі ж рівні емпатійного реагування можуть проявлятися і в літературно обдарованих особистостях. Кожен із них може бути для літератора джерелом до створення нового художнього образу. Проте лише на найвищому, духовному рівні емпатуючий здатний відчувати глибокі емоційні переживання емпата, його систему цінностей та життєвих орієнтирів та передати їх через відповідні художні засоби в своєму літературному творі.

В «ранньому юнацькому віці можна говорити про становлення емпатійності як вікової особливості особистості. В юнацькому віці емпатія стає інтегральною характеристикою особистості, в якій проявляється її ставлення до світу, людей і до власної особи» (Журавльова, 2007, с. 188). Особливістю юнаків та юнок, які займаються літературною творчістю є й те, що в них є можливість транслювати свої емоційні переживання через написані ними художні твори. Якщо в пересічного школяра емпатійний процес закінчується на етапі вираження співчуття, співпереживання, в деяких випадках, наданні допомоги об'єктові емпатії, то в літературно обдарованого він має своє продовження. Через свої художні твори (об'єкт емпатійного процесу) вони здатні в майбутнього читача (суб'єкта емпатійного процесу), викликати емпатійне переживання відповідної форми (співчуття та співпереживання). Для молодого письменника, такий спосіб проєкції, може виступати як в ролі захисного механізму, якщо сприйнятий факт викликав раніше негативні емоції та почуття, так і в ролі пошуку «джерела натхнення» (Білоус, 2014, с. 122).

Саме на фоні емпатійних переживань школярів і відбувається їх творчий процес. В. П. Ягункова встановила, що недостатньо розвинена емоційна та естетична чуйність школярів середніх та старших класів стають перешкодою до розвитку їх літературних здібностей (Ягункова, 1973). Тому розвиток емпатії учнів є необхідною умовою для розвитку їх в літературній діяльності.

Резюмуючи вище сказане, можемо стверджувати, що емпатія є не просто структурним елементом літературних здібностей, вона забезпечує реалізацію всіх компонентів в цій системі згідно форми її емпатійного реагування.

Продуктивність літературної діяльності школярів, й відповідно рівень розвитку їх літературних здібностей, можна оцінити за

результатами діяльності та досвідом роботи. Старшокласників, які нещодавно почали займатися літературною діяльністю, або ж ці спроби були й раніше, проте ситуативними, та мають ще не значні досягнення в цьому виді творчості (виступи перед однокласниками, друзями; розміщення власних творів на інтернет-сторінці тощо), відносимо допочаткового рівня розвитку літературних здібностей. Результативність діяльності виконує роль ідентифікатора обдарованої особистості. Проте, вважаємо за доцільне використовувати поняття «учень (школяр) з ознаками літературної обдарованості», оскільки навіть окремі високі психодіагностичні показники чи навіть визначні досягнення в цьому віці ще не інтегрувалися в особистісні структури та можуть бути ситуативними. Ознакою обдарованої особистості є спрямованість на розвиток власних здібностей. Літературно обдарований учень спрямований на розвиток «навичок художнього письма». Це етап активної словесної творчості. Через жанрове експериментування, яке їм притаманне, школяр здійснює «пошук себе» у всьому існуючому жанровому розмаїтті літературної творчості. Тому потреба у набутті досвіду в новому виді діяльності є визначальною, а воляова саморегуляція забезпечує результативність літературної діяльності (власні збірки літературних творів, перемоги в олімпіадах з української літератури, участь в літературних конкурсах тощо). Термін «пересічний» учень (школяр) використовуємо для означення особи, яка не проявляє літературних здібностей.

Результати дослідження рівня розвитку емпатії (Журавльова, Гречуха, 2018) показали достовірні відмінності між показниками в самій групі учнів, які займаються літературною діяльністю. Обрахування t-критерію Стьюдента для незалежних вибірок показало високу статистичну значущість ($p < 0,02$) відмінностей у показниках рівня розвитку інтегральної емпатії між групами досліджуваних школярів-початківців та школярів, які мають більший досвід літературної діяльності. Порівняння показників рівня розвитку загальної емпатії показало високу статистичну значущість ($p < 0,02$) відмінностей між групами пересічних молодих людей та учнів з ознаками літературної обдарованості. Проте, ми спостерігаємо низьку статистичну значущість відмінностей у показниках рівня розвитку інтегральної (загальної) емпатії між групами пересічних молодих людей та учнів, в яких досвід літературної діяльності є невеликим ($p > 0,1$). Це можна пояснити віковими особливостями старшокласників (їх чутливістю, емоційністю, з деякими проявами максималізму у вимогах до себе та оточуючих людей) та можливою їх активністю в

інших видах художньої творчості, яка вимагає прояву в них емпатійності.

Ефективність літературної діяльності забезпечується певним емпатійним фоном. На кожному рівні розвитку літературних здібностей є свої переважаючі форми емпатійного реагування, які характеризують «продуктивність» відповідного рівня. Перехід на вищий рівень розвитку літературних здібностей, окрім розвитку всіх компонентів здібностей, передбачає і перехід до «вищих форм» емпатії.

Переважаючими формами емпатійного реагування (Журавльова, Гречуха, 2018) у школярів-початківців є «Реальне сприяння» ($\bar{x} = 5,0$) та «Індиферентність» ($\bar{x} = 3,3$). Це може свідчити про те, що учні з невеликим досвідом літературної діяльності майже однаковою мірою проявляють реальне сприяння та готовність надати допомогу об'єктові, який її потребує та байдужість, обирають стратегію невторчання, готові перекласти відповідальність за ситуацію на когось іншого. Школяр, який робить перші спроби в літературній діяльності, може швидко «заражатися» емоціями та переживаннями інших людей (як реальних, спостерігаючи чужу радість, тривогу, образу, горе, тощо; так і віртуальних, на основі нового прочитаного художнього твору), красою природи, архітектури тощо. А далі, він ніби «включає» механізм «емоційної ощадливості», акумулюючи всі ці емоційні переживання в собі. Відбувається так зване «замкнення» на власній особистості (за Л. П. Журавльовою). Проте, в учня, який займається літературною діяльністю, відбувається певний вихід такої «енергії» через сублімований продукт творчості – літературний твір. Авжеж, в силу недостатнього розвитку інших компонентів літературних здібностей (мовленнєвого, мотиваційного, світоглядного тощо) ці «спроби» не є досконалими, але цей механізм є виправданим та результативним на цьому етапі їх розвитку.

У школярів із ознаками літературної обдарованості переважають форми емпатійного реагування «Альтруїзм» ($\bar{x} = 4,8$) і «Реальне сприяння» ($\bar{x} = 3,8$). Тобто, такі учні є більш чуйними та схильними проявляти свої емоції; є гарними співрозмовниками, здатні вислухати людину; активні, схильні до альтруїзму. Таким чином, в результаті сприйнятої емпатогенної ситуації у суб'єкта емпатії, на цьому рівні розвитку літературних здібностей, можуть виникнути «переживання з приводу іншого Я» (об'єкта емпатії). Ці форми емпатії мають можливість реалізуватися в літературній творчості старшокласників, де остання вже не є прямим витоком емоційних переживань учня, а стає більш обдуманого, спланованого, виваженого із чітко окресленими

всіма художніми лініями та сюжетом, де в основі твору закладена основна ідея. А сам літературний твір може стати відповіддю на певну емпатогенну ситуацію (старшокласники часто піднімають соціальні та моральні проблеми в своїй творчості), що, враховуючи специфіку цього виду діяльності, і є виявом «реального сприяння» по відношенню до об'єкта емпатії.

Відносини між емпатуючим та емпатом можуть складатися у «суб'єкт – суб'єктному» та «суб'єкт – об'єктному» відношенні. Це залежить від міри переживання, усвідомлення та включеності особистості в об'єктивні відносини з Іншим. Таким чином, справжнє емпатування стає можливим лише з об'єктом, який володіє високоорганізованою психікою та під час безпосереднього сприймання (Журавльова, 2007). Проте, в ролі об'єктивного Іншого можуть виступати й предмети, явища і, навіть, фантастичний світ книг, кіно, ігор тощо. В такому разі, «емпатія виступає не як процес відображення переживань іншого суб'єкта і трансформація їх у власні, а як відображення проєктованих самим суб'єктом відчуттів, емоційних станів внутрішніх світів різноманітних об'єктів емпатії» (Журавльова, 2007, с. 69).

Результати досліджень показали, що учні, які займаються літературною творчістю, демонструють емпатійні переживання не лише до живих об'єктів реального світу (гомоемпатійні, зооемпатійні та фітоемпатійні відносини), але й до світу Природи, різних видів мистецтва, і, авжеж, до фантастичного світу Книги, її літературних героїв (квазіемпатійні відносини) (Журавльова, Гречуха, 2018). Є. Я. Басін про це пише так: «У ній (емпатії) уявлене «Я» моделюється за «образом і подібністю» будь-якого іншого явища. Це означає, що людина може перевтілюватись в образ будь-якого явища, об'єкта тощо» (Басін, 1987, с. 54). Л. П. Журавльова, даючи характеристику емпатійним відносинам з неживими об'єктами, вказує на те, що вони виникають у результаті «прийняття їх за соціальні перцепти та їх антропоморфізацію» (Журавльова, 2007, с. 73).

Окрім того, для старшокласників характерними є аутоемпатійні відносини, де суб'єкт є одночасно і об'єктом емпатії. Власний внутрішній світ, переживання, почуття стають об'єктом емпатії та мають своє відображення у їх літературній творчості. Так, на жанровому рівні для них є пріоритетною лірика. За дослідженнями З. В. Юрченко, в учнів, які тривалий час успішно займаються художньою творчістю та мають свої публікації, 87% творчості припадає на лірику (Юрченко, 2001).

Отже, результати теоретичного та емпіричного аналізу показали, що емпатія є одним із домінуючих (провідних, системних) чинників літературної (художньої) творчості, а її розвиток в ранньому юнацькому віці дає можливість літературно обдарованому учневі через літературну творчість проявити свою найвищу емпатійність.

Аналіз проблеми розвитку здібностей дозволяє зробити висновок про взаємозалежність та взаємозумовленість розвитку особистості та розвитку здібностей. Розвиток літературних здібностей у ранньому юнацькому віці пов'язаний з процесами вікового та соціального розвитку. Узагальнення результатів теоретичного аналізу дає підстави для розуміння літературних здібностей як характерного поєднання психологічних властивостей особистості, яке сприяє успішному розвитку творчої особистості в умовах літературної діяльності.

Дослідження особливостей розвитку літературних здібностей старшокласників, які мають певні досягнення в цьому виді діяльності, показало їх здатність рефлексувати творчі елементи в структурі літературних умінь та операцій, а також їх здатність до змістовно-емоційної оцінки процесу та результатів своєї літературної діяльності значимими особами. Наявність в соціальному оточенні дитини значущих для неї людей, які є взірцями та підтримують її на всіх етапах творчого розвитку, є однією із умов в її особистісному зростанні. Особливу роль на всіх етапах становлення літературно обдарованої особистості відіграють особи, в яких професійна діяльність пов'язана із літературою: віртуальні (письменники, поети, драматурги як минулого, так і сучасності) та вчителі літератури.

Одним із психологічних чинників розвитку літературних здібностей є емпатія. Результати емпіричного дослідження показали, що емпатія є не просто структурним елементом літературних здібностей, вона забезпечує реалізацію всіх компонентів в цій системі згідно форми її емпатійного реагування. Рівень розвитку емпатії в школярів, які мають досвід та відповідні досягнення в літературній творчості, є вищим, порівняно з пересічними школярами та школярами-початківцями. Літературно творчі старшокласники можуть проявляти свою вищу емпатійність не лише до реальних людей, а й до героїв художніх творів та неживих об'єктів (предметів та явищ природи, художнього мистецтва тощо). Особливе місце в цьому віці займають аутоемпатійні відносини, що дають можливість відобразити в літературній творчості внутрішній світ старшокласника, його переживання та почуття.